

התפתחות היסטורית-תרבותית של הביבליותרפיה בישראל: יצירות ספרותיות על בעלי חיים והפוטנציאל הטיפולי שלהן עבור ילדים

ניצה דורי

דוקטור וראשת החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית הדתית לחינוך 'שאנן', חיפה

עולם בעלי החיים מתואר בסיפורי ילדים רבים כעולם עצמאי המקביל לעולם בני האדם, ובעלי החיים מתוארים כבעלי תכונות אנושיות. האנשתם של בעלי החיים היא אמצעי ספרותי שמטרתו לקרב את האדם לבעל החיים. סיפור שבמרכזו בעל חיים עשוי לעורר בילד מגוון רגשות, כגון פחדים, משאלות כמוסות, הערצה וסקרנות. בנוסף לכך סיפור כזה הוא בעל מסרים חברתיים ופסיכולוגיים, גלויים וסמויים. הדימויים שבסיפורים הללו מאפשרים לילד לעבד את חוויותיו, בלי לשחזר אותן ולחוותן מחדש. מאמר זה מציג סקירה היסטורית כרונולוגית של הספרות הביבליותרפית שנושאה בעלי חיים בארץ. אחד מהתיעודים הראשונים של שימוש בבעלי חיים בתהליכים טיפוליים נעשה בבית החולים סנט אליזבט בווינגטון ב-1919. בשנות ה-80 היפנה הפסיכולוג ברונו בטלהיים תשומת לב לייצוגם של בעלי חיים באגדות ולהשפעתם הרבה על ילדים. בעוד שביבליותרפיה כשיטת טיפול לילדים נפוצה בארץ מאז שנות ה-70, השימוש בסיפורים על בעלי חיים ככלי טיפולי החל להתגבש רק כעשרים שנה מאוחר יותר. התפתחות זו קשורה ככל הנראה בשינויים שחלו בתפיסות יחסי אדם-חיה בתרבות הישראלית בשנות ה-90.

מילות מפתח: בעלי חיים, ביבליותרפיה, אמצעי ספרותי, מסרים פסיכולוגיים, יחסי אדם-חיה בישראל

נתון שעשוי להעיד על חשיבותם של בעלי החיים לבני האדם (דורון, 2000). הקשר בין ילדים לחיות מחמד הוא בעל יתרונות רבים. במחקרים נמצא כי קשר כזה עשוי לחזק את נפשו של הילד ולחנך אותו לאחריות, לחיי משפחה תקינים ולהורות, וכן להכשיר אותו לקבלת עובדות חיים מצערות ובלתי נמנעות, כגון מחלה ומוות. הקשר בין הילד לבעל החיים משקף את 'עקרונות

מבוא

ההיקשרות בין הילד לבעל החיים מתרחשת בגיל צעיר מאוד. מחקרים מצאו שכבר בגיל 6-12 חודשים תינוקות מחייכים כשבעל חיים נכנס לחדר, ובגיל 8-12 חודשים הם מנסים לעקוב אחריו, בזחילה או בהליכה (Kidd & Kidd, 1985). בספרים ובסרטים המיועדים לגיל הרך בעלי חיים תופסים מקום מרכזי,

ולא ילד בשר ודם, מאפשר עיסוק עקיף בתחושות, במחשבות וברגשות מטרידים שילדים מעדיפים להצניע. סיפורים על בעלי חיים מדברים אל הילד בשפתו, שפה של דימויים ומטפורות (סנדרלנד, 2004).

קיוזאק (2000, עמ' 77) תיארה את היתרונות הרבים בקשר עם בעלי החיים כך:

אנו נהנים להימצא בחברתם ונוגעים כשאנו מלטפים אותם. תעלוליהם מעוררים בנו את חוש ההומור ותחושה של חוסר דאגה ושל חזרה לילדות ולעליצות הגואה האופיינית לה. הטיפול בחיות הבית דורש מאתנו מסירות, אחריות וציות ללוח זמנים יומיומי. חיות הבית מאפשרות לאדם המטפל בהן לצאת מתוך עצמו ולהניח לפחדיו מן העתיד הלא ידוע. בעלי-החיים חיים בהווה המידי, ויחסי הגומלין עמם גורמים לנו להיות מודעים לרגע הנתון, על כל ההנאות וההפתעות שהוא מזמן לנו. בעלי-החיים שלנו נותנים לנו את אהבתם ומקבלים אותנו ללא תנאי, הם מעניקים לנו חיבה ספונטנית ונאמנות אין קץ. הם נותנים לנו כתף להישען עליה, אוזן קשבת, מקלט בעת צרה. הם מהווים מפלט זמני מצרות היום-יום שלנו ומקור אינסופי לשמחות והפתעות.

בנוסף לכך בעלי החיים מעניקים לאדם תחושות של קרבה וביטחון ומספקים להם מקור לגאווה. בעלי החיים תורמים לפיתוח אחריות ואמפתיה, מסייעים בהעלאת הדימוי העצמי, ומחזקים את תחושת השליטה והסיפוק (טסלר, טרקל ומגד, 2001).

חיית המחמד מקבלת את הילד כפי שהוא. היא אינה יוצרת אצל הילד ציפיות ל'אני מושלם', בניגוד לציפיות שהמבוגרים עשויים לשקף לו (פרנסיז, 2000). חיית המחמד רואה בבעליה מעין כל יכול, אין היא מודעת לליקויים ביכולותיו, והיא אינה מציבה בפני הילד דרישות שהוא אינו מסוגל לעמוד בהן. הקשר עם חיית המחמד אינו גורם לילד לחץ וחרדה מכישלון אישי, אלא הוא מחזק לו את תחושת הביטחון בעצמו ומשפר את ההערכה העצמית שלו (Levinson, 1969). יכולת ההזדהות של הילד עם האחרים, במקרה זה עם בעלי חיים, רצונם וצרכיהם, משמעותה יכולת להעמיד את עצמך במקומם. הקשר עם חיית המחמד, שאינה יכולה לבטא במילים את תחושותיה ואת צרכיה, דורש מהילד להיות ער לרמזיה ההתנהגותיים (פרנסיז, 2000). פול וסרפל (Paul & Serpell, 1992) טענו כי קשר עם חיות מחמד מלמד את הילדים כבר מגיל צעיר להבין את רגשותיהם ואת צורכיהם של בעלי חיים ובני אדם. מחקרים שונים תומכים בטענה זו, ובהם מחקרו של בריאנט (Bryant, 1985), שמצא שילדים שגידלו חיות מחמד בביתם חשו אמפתיה רבה יותר כלפי אנשים אחרים, ומחקרם של פורסקי והנדריקס

ההדדיות של אריקסון: הילד וחיית המחמד לומדים כי הם תלויים זה בזה ומתוך כך מתפתחת אצל הילד תחושת אחריות, יכולת נתינה וקבלה ודאגה לזולת (Levinson, 1969, 1972).

רבים מספרי הילדים עוסקים בקשר שבין האדם לבעל החיים, ובפרט בקשר שבין הילד לבעל החיים, וחלקם הפכו לקלאסיקות, כגון *פו הדוב*, *נילס הולגרסון ואווי הבר ולאסי שובי הביתה* (בירן וגולדשטיין-טולידאנו, 2013). בכל הז'אנרים הספרותיים ניתן למצוא בעלי חיים המגלמים דמויות ראשיות: במשלים ('השועל והחסידה'), במעשיות ('דג הזהב'), באגדות חז"ל, בסיפורים ריאליסטיים (כושי ונושי מאת י' טשרנוביץ-אבירד), בסיפורים דמיוניים (טרופות) בשירי טבע ('קן לציפור'), בשירים דמיוניים ('מדוע לובשת הזברה פיג'מה?'), בחידות, בבדיחות ובספרונים לפעוטות.

עולם בעלי החיים מתואר בסיפורים רבים כעולם עצמאי, המקביל לעולם בני האדם, ובעלי החיים מתוארים כבעלי תכונות אנושיות. האנשתם של בעלי החיים היא אמצעי ספרותי שמטרתו לקרב את האדם לבעל החיים. סיפור שבמרכזו בעל חיים עשוי לעורר בילד מגוון רגשות, כגון פחדים, משאלות כמוסות, הערצה וסקרנות. בנוסף לכך סיפור כזה הוא בעל מסרים חברתיים ופסיכולוגיים, גלויים וסמויים. הדימויים שבסיפורים הללו מאפשרים לילד לעבד את חוויותיו, בלי לשחזר אותן ולחוותן מחדש.

מאמר זה יציג סקירה היסטורית כרונולוגית של הספרות הביבליותרפית שנושאה בעלי חיים בארץ וינסה להשיב על השאלות הבאות: מתי החלה להיווצר ספרות ההדרכה הביבליותרפית בעולם בכלל ובארץ בפרט? מהם מאפייניה העיקריים של ביבליותרפיה העוסקת בספרות שבמרכזו בעלי חיים? ומדוע ניצני הביבליותרפיה הזו החלו לצוץ רק עשרים שנה לאחר שנוסד ענף הביבליותרפיה בארץ?

הזדהות הילד עם בעלי חיים

לחיבור הרגשי שהילד חש עם בעלי חיים ולהזדהותו עמם יש שתי סיבות עיקריות: סקרנות וסיפוק צרכים פסיכולוגיים. הילד מגלה עניין רב בבעלי חיים משום שהם מסמלים בעבורו צעצוע שניתן לטפל או לרדות בו בחיבה. חיות צעצוע מעוררות בו אמפתיה והזדהות, ללא קשר לגודלן הפיזי. בנוסף לכך בעלי חיים, שאינם צעצועים, הם יצורים פעילים וסתגלניים. הילד יכול לפעול עליהם ולהיות מופעל על ידם, בדומה לאינטראקציה שלו עם בני אדם (Bodmer, 1995).

מלבד זאת, הקשר עם בעלי חיים מספק את יצר הסקרנות, את יצר ההרפתקנות, את הצורך בהזדהות, בתחושת שייכות ואהבה ואת הצורך בביטחון. סיפור שגיבורו הוא בעל חיים,

על רגשותיו של האדם הקדמון לבעלי חיים, מאימה ועד הערצה, מעידים בין היתר ציורי מערות בני אלפי שנים. סיפורים על בעלי חיים מופיעים במקרא, כמו בשופטים יד, ה: "וַיִּרְדּוּ שְׂמֵשׁוֹן וְאַבְיוֹ וְאַמּוֹ תַּמְנָתָהּ, וַיָּבֵאוּ עַד כְּרַמֵי תַּמְנָתָהּ, וְהָיָה כְּפִיר אֲרִיּוֹת שֶׁאֵג לְקָאֲתוֹ"; בספרות חז"ל, כמו בתלמוד בבלי המספר על נח ועוף החול; במיתולוגיה היוונית, שבה מתוארים בעיקר בעלי חיים דמיוניים; בספרות העממית שנוצרה בימי הביניים, כגון אגדות האחים גרים ('כיפה אדומה', 'הזאב ושבעת הגדיים', 'שבעה עורבים', 'זהבה ושלושת הדובים'); במשלי אזופוס, קרילוב ולה פונטיין; ובספרות המודרנית, שאחד ממיצגיה הבולטים הוא פרנץ קפקא, שהרבה לייצג בעלי חיים בסיפוריו, כגון 'תנים וערבים', 'יוזפינה הזמרת ועם העכברים', 'חקירות של כלב', 'יציר כלאיים', 'החולד הענק', 'המאורה', 'הגלגול' ו'דין-וחשבון לאקדמיה'. בעלי החיים בכתביו נתפסו כאלגוריה לתופעות אנושיות, כגון יחסי הורים ובנים, ניכור בחברה המודרנית והתבוללות (קפקא, 1993).

החוקר שהפנה תשומת לב מחודשת לייצוגם של בעלי חיים באגדות ולהשפעתם הרבה של ייצוגים אלה על ילדים היה הפסיכולוג ברונו בטלהיים. בספרו קסמן של אגדות (בטלהיים, 1987) הוא הציג את תפקידן המרכזי של אגדות מאז ומעולם – לסייע לילד להפנים ערכים חברתיים ולהתמודד עם פחדיו ועם חולשותיו. לטענת בטלהיים, הילד מפנים ערכי מוסר דרך האהדה שהוא חש לגיבור והזהרותו עם מאבקי. הוא מזכיר את טענת פרויד כי רק באמצעות מאבק אמיץ בקשיים יכול אדם למצוא משמעות לחייו:

המאבק בקשיים ומכשולים הוא בלתי נמנע ומהווה חלק בלתי נפרד מהקיום האנושי. אך אם עומדים איתן כנגד הקשיים, שהם לפעמים בלתי צפויים ואפילו בלתי מוצדקים, סופו שמתגברים עליהם ויוצאים מחוזקים ומנצחים (בטלהיים, 1987, עמ' 13).

פעמים רבות עומד הטבע לצד הגיבור ומסייע לו בדרך לניצחונו. בשלגייה ושבעת הגמדים העצים, חיות היער והגמדים מסייעים לשלגייה, ובסינדרלה העכברים והדלעת מסייעים לגיבורה.

גיבור האגדה מוצא עצמו בבדידות זמן מה כפי שמרגיש לעתים קרובות הילד בן זמננו, אולם הגיבור נעזר במגע שיש לו עם דברים ראשוניים, כמו עץ, בעלי חיים, הטבע-שהרי הילד קשור לדברים אלו יותר מאשר רוב המבוגרים. גורלם של גיבורים אלו משכנע את הילד שגם הוא, כמותם, עלול להרגיש מנודה, זנוח ומגושש באפלה, אך במרוצת חייו יונחה גם הוא צעד אחר צעד וייעזר במידת הצורך (בטלהיים, 1987, עמ' 15).

(Poresky & Hendrix, 1990), שמצא מתאם בין עוצמת הקשר עם חיית המחמד ובין מידת האמפתיה שהילד מסוגל לחוש. לוינסון (Levinson, 1980) העריך כי חמלה כלפי חיות מחמד עשויה להתפתח ולהפוך לאמפתיה כלפי בני אדם.

בעלי חיים בספרות ילדים ככלי ביבליותרפי בארץ ובעולם

אחד מהתיעודים הראשונים של שימוש בבעלי חיים בתהליכים טיפוליים נעשה בבית החולים סנט אליזבט בווינגטון ב-1919. כלבים הוכרו שם כידידים של המטופלים במחלקה הפסיכיאטרית, אך עם המצאת התרופות הפסיכיאטריות הופסק הטיפול באמצעות כלבים. הדיון בערכם של בעלי חיים ככלי טיפולי התחדש ב-1944, כשד"ר ג'יימס בוסרד פרסם מאמר בדבר הערך הטיפולי שיש לגידול בעלי חיים (Bossard, 1944). מאמרו עסק בפונקציות הרבות שממלאת חיית מחמד במשפחה, ובהן אהבה ללא תנאים, תיווך חברתי וידידות. המאמר פורסם בכתבי עת העוסקים בוטרינריה, בבעלי חיים וברוחה ובמספר עיתונים. בתוך חמש שנים קיבל בוסרד למעלה מ-1,000 מכתבים שבהם הובעה הדרישה להדפיס מחדש את המאמר או לקבל עותק שלו. העניין בתחום היה רב ביותר.

המאמרים של ד"ר בוריס לוינסון ב-1969 וב-1972 הם שני ציוני דרך חשובים בהיסטוריה של טיפול באמצעות בעלי החיים בתקופה המודרנית. המחקר של לוינסון בדבר ערכם הטיפולי של בעלי חיים החל ב-1953, כשילד הגיע אליו למפגש טיפולי ראשון ופגש את ג'ינגלס, כלבו של בוריס, שבמקרה נכח בקליניקה באותו יום. הכלב עזר ללוינסון לפתח מערכת יחסים מבינה ואוהדת עם הילד וסייע ביצירת הקשר ביניהם. לוינסון הבחין בהשפעה הטיפולית האדירה שהייתה לכלב: הוא ריכך את הגנות הילד ויצר מוקד תקשורת. עם העמקת מחקרו בנושא זה, הוא טבע את המונח Pet Therapy ב-1964, והוא נחשב למייסד ענף הטיפול באמצעות בעלי חיים.

תרפיה באמצעות חיות מחמד משמעה שימוש בבעלי חיים ככלי טיפולי ושיקומי במגוון רחב של מצוקות נפשיות ופיזיות (שליו, 1996). בניגוד לתפיסה הפסיכואנליטית הקלאסית, טען סימון (Simon, 1984) כי חיות המחמד גורמות לאדם לחוש דברים שבאופן מודע הוא אינו מאפשר לעצמו לחוש, ומאפשרות לו לרפא פצעים ישנים וחדשים ולהחיות את ילדותו. עם זאת, הוא ציין כי לעתים הקשר עם חיית מחמד עלול להחליף קשר עם בני אדם ולהוות מכשול להתפתחות קשרים חברתיים. במקרים אלו הבעלים של חיית המחמד משתמש בה כאמצעי בריחה מיצירת קשרים עם בני אדם.

להתפרסם בהפרישי זמן קצרים מאמרים, חוברות הדרכה וספרים נוספים שעסקו בנושא זה. הספר של כהן עוסק בפחדים מבעלי חיים, והוא ממליץ על שלושה ספרים להתמודדות עם פחד זה: קריקטור הנחש הטוב (1958), אמיל התמנון הטוב (1977) ואורלנדו הנשר אמיץ הלב (1977) שלושתם מאת טומי אונגרר: "ספרים אלה שוברים את הסטראוטיפ המפחיד, הנושא עמו משקעים נפשיים סמליים המתעוררים במפגש עם בעל-החיים או בקריאה או בהתייחסות אליו" (עמ' 438).

ספר נוסף שכהן ממליץ עליו הוא גורילה מאת אנתוני בראון (1986), שבו גורילה מתפקדת כממלאת משאלות. דמות של ילדה בשם חנה מפצירה באביה לקחת אותה לגן החיות כדי לראות גורילה, אך לאבא שלה אין זמן: "לא היה לו זמן לשום דבר". התשובות הקבועות שלו לכל שאלה ובקשה שלה היו: "לא עכשיו. אני עסוק. אולי מחר". כשחזרה והפצירה בו היה ממלמל: "אולי בסוף השבוע", אך כשהגיע סוף השבוע "הוא היה תמיד יותר מדי עייף. אף פעם הם לא עשו שום דבר ביחד". בהמשך הסיפור הופכת גורילת צעצוע של חנה לגורילה אמיתית הלוברשת את מעילו של האב, חובשת את כובעו ולמעשה הופכת לדמות אב שיוצאת לבלות עם חנה: "מכאן ואילך מעלה הסיפור את מילוי משאלותיה של חנה כאשר הגורילה-האב הוא לה בן-לוויה, מדריך, חבר לבידור, פותר בעיות, מתגבר על קשיים" (עמ' 439).

כהן, אם כן, מזהה בדמויות בעלי חיים המככבות בספרות ילדים אמצעי להפגת פחדים, לחיזוק הביטחון העצמי ולביסוס הקשר בין הורה לילד.

שש שנים לאחר צאת ספרו של כהן פרסם אברהם שליו את הספר המרפא הפרוותי: חיות-מחמד כאמצעי תרפוי: תיאוריה, מחקר ומעשה (שליו, 1996), ובו הוא קובע:

חיות בתפקידים אנתרופומורפיים או מואנשים יכולות לגלם כמעט כל תפקיד הנוגע לעולמו של הילד, אם בעזרת חיות מציאותיות ואם בעזרת חיות דמיוניות [...] יש בחיות ובאורח החיים שלהן כמעט כל המרכיבים המאפשרים לילדים הזדהות - החל מהתלות במבוגר וכלה בבעיות גדילה, אכילה, קשר, חושניות, רצון להשתעשע ועוד, ועם זאת הן מותירות מרווח מספיק של ביטחון ומרחק מחיי האמיתיים והמציאותיים של הילד (עמ' 66).

בהמשך מביא שליו דוגמאות משלושה סיפורים לדמויות בעלי חיים המככבות בספרים כאמצעי להפגת פחדים: מקס, חתול הבית; ג'ני (סיפור לבני הנעורים על הרפתקאותיו של פטר שהפך לחתול); פרא (יומנו של לי בוטס, נער המאמץ קלב מוזנח) (שליו, 1996, עמ' 68). שליו גם מציין כי חיות מחמד יכולות לשמש כאמצעי לעידוד קומוניקציה וגישור בין העולם

ספר ההדרכה הראשון שהתפרסם בארץ בנושא הביבליותרפיה (תרפיה באמצעות טקסטים ספרותיים) הוא ספרה של ד"ר דבורה קובובי, הוראה טיפולית: טיפוח בריאות הנפש באמצעות תכני הוראה, שיצא לאור ב-1970. ב-1985 פורסם מאמרה 'ספרותרפיה: הספור כקומוניקציה תרפויטית בכתות טפוליות', וב-2008 פורסם ספרה ספרותרפיה: הוראה טיפולית במבחן השנים. כל פרסומיה מבוססים על ניסיונה הרב בביבליותרפיה ייחודית לטיפול בריאות הנפש, והם מציגים יצירות ספרותיות מסוגות שונות ואפשרויות ליישם עקרונות ביבליותרפיים בעת הוראתן. קובובי מביאה תיאורים מפורטים של מהלכי דיון ביצירות, המדגימים דרכי הנחיה המותאמות לטיפול במצוקות אישיות ו חברתיות שונות.

קובובי - פסיכולוגית, מרצה בכירה בגמלאות באוניברסיטה העברית וממייסדי הייעוץ החינוכי בישראל - פיתחה שיטה מקורית לטיפול במצוקות נפשיות באמצעות טקסטים ספרותיים, ועד היום היא נלמדת במכללות להכשרת מחנכים ומיושמת על ידי יועצים חינוכיים ומורים במערכת החינוך. התיאוריה הביבליותרפית שלה נסמכת על המודלים התיאורטיים של תאודור רייק (Reik, 1949), שהיה מבכירי תלמידיו של פרויד וממשיכי דרכו, מחבר הספר השופר (1919). ספריה של קובובי עוסקים בעקרונות כלליים של בביבליותרפיה, ולא דווקא בספרות שגיבוריה הם בעלי חיים.

בשנים שלאחר מכן חוקרים ישראלים נוספים בתחום הביבליותרפיה פרסמו ספרים ומאמרים, אך ללא התייחסות לבעלי חיים, כגון המאמר 'ביבליותרפיה ושימושיה בספרות ילדים ונוער' (ויינברגר, 1989) והמאמר 'אגדות עם כמתוות עקרונות סמויים לדרך התפתחות האפשרות של האדם' (גונן, 1989). ספרים ומאמרים נוספים עסקו בתרפיה ובטיפול בעזרת בעלי חיים בילדים אוטיסטים, בבעלי מוגבלויות או בבעלי קשיים אחרים, כגון קשיי למידה, קשיים רגשיים וקשיים התנהגותיים, אך לא עסקו בבעלי חיים בספרות, אלא בבעלי חיים במציאות היום-יומית, כמו הספר מטפלים על ארבע (נינו ואיזנברג, 1999) ומאמרים שונים שהתפרסמו בכתב העת חיות וחברה, כגון אלה של ננסי פריש פלס וסו-אלן בראון שפורסמו ב-2008. אם כן, בשלב הראשון הביבליותרפיסטים לא עשו שימוש בבעלי חיים או בסיפורים על בעלי חיים.

בחינת מאפייני חקר הספרות הביבליותרפית העוסקת בבעלי חיים

ב-1990 יצא לאור הספר הביבליותרפי הראשון בעברית שעסק בספרות שגיבוריה הם בעלי חיים, והוא סיפור הנפש - ביבליותרפיה הלכה למעשה מאת אדיר כהן. לאחריו החלו

כל קטגוריה היא בעלת קווי אפיון ספרותיים וחינוכיים וכוללת ניתוח פרטני של יצירה אחת מייצגת. הקטגוריות השנייה והשלישית עוסקות ביחס של הילד אל בעלי החיים, בהזדהות עם בעל החיים ובתהליך הנפשי שהוא עובר בקשר שלו עם בעל החיים. בנוגע לקטגוריה השנייה, יחס הילד אל בעל החיים, כותבת האופטמן:

לקטגוריה זו שייכים שירים וסיפורים המתייחסים לבעל- החיים מנקודת-ראותו של הילד, תוך הדגשת יחסו הרגשי של הילד אל בעל-החיים. הם מהווים את חלק-הארי של הטקסט. קטגוריה זו מבוססת על יחסי קירבה ורעות הנוצרים בין הילדים לבין בעלי-החיים, בעיקר בעלי-חיים שהילד מגדל ומטפח ורואה בהם ידידים אמיתיים (האופטמן, 1996, עמ' 162).

בקטגוריה זו האופטמן מנתחת את השיר 'בילי', ומציינת שיחסו של הילד לכלב בילי מתאפיין בנאיביות ובסנטימנטליות, המשקפות את עומק הצער על הכלב שאבד. מהרגשות העמוקים הללו אפשר ללמוד שהיחס אל הכלב הוא כאל ידיד אנושי (האופטמן, 1996, עמ' 163-164).

בנוגע לקטגוריה השלישית, בעלי חיים מואנשים, כותבת האופטמן:

בעל-החיים המופיע ביצירות השייכות לקטגוריה זו הוא בעל-חיים מואנש המתחבר לעולמו הרגשי של הילד או לסיטואציה רגשית האופיינית לילדים כמו: בדידות, חיפוש חבר, דחייה וכדומה (האופטמן, 1996, עמ' 165).

בקטגוריה זו האופטמן מנתחת את השיר 'הקיפוד' מאת אנדה עמיר-פינקרפלד (1992, עמ' 15), ומציינת שבמרכזו חוויה רגשית קשה של דחייה: הקוצים של הקיפוד מקשים עליו ליצור מגע, עד שבסופו של דבר הוא מוצא פתרון לבעייתו: "פתאום עמד ולבדו רקד". אפשר לראות זאת כפתרון טרגי המבליט ומנציח את בדידותו של הקיפוד, אך כפתרון ריאליסטי חיובי: אתה יכול למצוא בתוך עצמך את חברך (האופטמן, 1996, עמ' 166). האופטמן מציגה את דמויות בעלי חיים ככלי טיפולי רגשי באמצעות השאלות והתשובות והבעת הרגשות. לדבריה, הטקסטים הספרותיים הללו תורמים ליצירת שלבי התרפיה באמצעות האזנה לסיפור או לשיר שנושאו הוא בעל חיים: הזדהות הילד עם בעל החיים בטקסט הספרותי, שחרור הילד מהמצוקה האישית שלו בעקבות האזנה לבעל חיים הנמצא במצבו הרגשי-הנפשי ולבסוף התובנות שאליהן הילד מגיע. התובנות הללו משתלבות במארג של ריפוי, השלמה ופתרון הדילמה הרגשית.

ב-1999 התפרסם מאמרה של רבקה גרון 'אחד ומיוחד: מוטיב השונה בספרות ילדים' בכתב העת 'הד הגן', כלומר

הפנימי של הילד ובין המטפל והעולם החיצוני בכללותו (חברים, מבוגרים, יצורים מפחידים). חיות מחמד, יותר מכל אובייקט לא אנושי אחר, מסוגלות להקנות לילד ביטחון בסיסי בקשר עם יצור אחר (שלי, 1996, עמ' 139).

גישתו של שלי, שאינה מבחינה בין טיפול בעזרת בעלי חיים פרוותיים דמיוניים ומשחקיים ובין בעלי חיים אמיתיים, תומכת בטענתו של כהן, שלפיה דמויות של בעלי חיים בספרות ילדים יכולות לשמש ככלי טיפולי להפגת פחדים, לביסוס קשר בין הורה לילד ולחיזוק הביטחון העצמי.

ב-1996 פרסמה אסתר שילה את קובץ המאמרים שיעורים בספרות לפי שיטת קובובי (ספרותרפיה) לבית הספר היסודי, ובו הוצגו שתי יצירות ספרותיות לילדים. שילה ניתחה אותן על פי שיטת קובובי והדגישה את תרומתם של בעלי החיים לתהליך ההיקשרות הרגשית של ילדים ליצור חי וכן לפיתוח חוסן נפשי במקרה של פרידה.

שילה נקטה את שיטתה של קובובי, אבל הציגה גם את הממד הטיפולי שנודע לבעלי חיים בספרות. ייתכן שהדבר מרמז על כך שבשנות התשעים התגבשה התפיסה שבעלי חיים עשויים לשמש כאמצעי טיפולי, אולי בעקבות ספרו של שלי או התפתחויות מחקריות בתחום הביבליותרפיה בארץ ובעולם. אפשר שאף משרד החינוך זיהה את הפוטנציאל הטיפולי שיש לבעלי חיים, שכן הוא בחר לפרסם את קובץ המאמרים של שילה.

על השיר 'בילי' מאת נורית זרחי (2011), המתאר את תגובתו של ילד לאובדן כלבו, כותבת שילה:

מבוגרים רבים נוטים לגונן על ילדיהם מפני צער וכאב בדרך של המעטת בחשיבות המקרה, מתוך להיטות לנחם. הגנה כזאת לא זו בלבד שהיא בלתי אפשרית [...] אלא היא אף מעודדת הכחשת רגשות, מונעת התמודדות בריאה של הילד עם המצב (שילה, 1996, עמ' 15).

על מעשה בעופר איילים (1957, 1989) מאת ע' הלל, העוסק בילדים שאימצו עופר, כותבת שילה:

ההשערה שהעופר ננטש או שאבד בגלל רשלנות של האם העניקה לילדים לגיטימציה לכעוס עליה והגבירה את המוטיבציה שלהם לאמץ אותו להעריך עליו טיפול ואהבה גם כפיצוי על היעזבותו (שילה, 1996, עמ' 22).

ב-1996 התפרסם המאמר 'ספרות ילדים הממוקדת בבעלי חיים: שש קטגוריות למיון ספרותי דידיקטי' מאת שרה האופטמן. מאמר זה מציג שש קטגוריות למיון יצירות ספרותיות לילדים העוסקות בבעלי חיים: התמקדות בתכונות טבעיות של בעלי חיים, הדגשת היחס של הילד אל בעלי החיים, בעלי חיים מואנשים, השיר והסיפור האטיולוגיים, המשל לילד והאלגוריה.

(קליינרמן, 2004, עמ' 52-53). החיפושית שייכת לעולם הטבע, אך היא נוגעת בעולם החוויות של הילדים – ילדים אוהבים לגעת ולאסוף בעלי חיים שאינם מאיימים עליהם. הילד מרחם על החיפושית: "היא כל כך רוצה לברוח אבל אין לה אין לה כוח". משפט זה מבטא הזדהות של הילד עם חוסר האונים של החיפושית. אולי הוא נזכר במצבים שגם הוא הרגיש קטן וחלש לעומת הגדולים (קליינרמן, 2004, עמ' 52-53). בשיר 'בוא אליי פרפר נחמד', גם הוא של פניה ברגשטיין (1945), מצויים רמזים לשאיפה לקשר חברתי פתוח, מקבל ולא כובל (קליינרמן, 2004, עמ' 74). הזמנת הפרפר מבטאת תחושת כוח, שליטה וגם כמיהה לקשר. המילים "אל תירא" מבטאות נטילת אחריות: "אני אוודא שלא יאונה לך כל רע, אף שאני החזק מבין שנינו ומסוגל להזיק לך. אני מבקש את קרבתך, אך לא אצוד אותך ולא אמנע ממך לעוף בחזרה כשתרצה" (קליינרמן, 2004, עמ' 75). השיר האחרון שבמרכזו בעל חיים הוא 'הפרח לפרפר' מאת חיים נחמן ביאליק, שמתוארת בו הימשכות הפרח אל הפרפר. מחברי הספר מדגישים שבשיחה עם הילדים יש לציין שבטבע המפגש בין פרפר לפרח יוצר הפריה הדדית, בדומה למצב של נתינה הדדית בין בני אדם. המילים "שנינו פרחים" הן ביטוי לחיבור עד לאחדות מלאה, ובהקשר זה חשוב לדון בשמירה על זהות עצמית בקשרים חברתיים (קליינרמן, 2004, עמ' 77).

מובן שפניה ברגשטיין וחיים נחמן ביאליק לא התכוונו ביצירותיהם להציג את בעלי החיים ככלי טיפולי, אך השתרשות הגישות הביבליותרפסטיות בתרבות הישראלית בשנות התשעים וצבירת הפופולריות שלהן השפיעו על מחברי ספרי ההדרכה ועל שדה המחקר. בעקבות זאת הם החלו לזהות בבעלי החיים הספרותיים פוטנציאל טיפולי רגשי והם ולחפש יצירות שבמרכזן בעלי חיים כדי לעבות את גוף הידע בתחום הביבליותרפיה.

סיכום

ממאמר זה עולה כי המפגש עם דמויות בעלי חיים בספרות ילדים מאפשר להעלות סוגיות מעולם התוכן של הילד (כמו קשיים, לבטים, משאלות, מחשבות אסורות), ובו בזמן להביא לידי ביטוי את יכולותיו, את כוחותיו ואת המסוגלות שלו. קריאה על בעלי חיים מאפשרת לילד לעסוק בתהליכים רגשיים וקוגניטיביים בנוכחות ובהתערבות המחנך הטיפולי. כמו כן בעלי החיים משמשים כערוץ ללמידה חווייתית, ומזמנים לילד הזדמנות לרכוש כישורים חברתיים שונים, כגון אמפתיה והפנמת ערכים.

הוא פנה לקהל יעד של גננות – עדות נוספת להשתרשות הביבליותרפיה במסגרות חינוכיות. במאמר זה מציגה גרון שלושה ספרי ילדים שבהם הדמות המרכזית היא בעל חיים: מיליגרם (מזרחי, 1977), העופר המסכן (בורלא, 2003) ותום החתול הכחול (טלרק, 1990). את מיליגרם (1977) מאת נורית זרחי מציגה גרון כסיפור של התמודדות עם שונות. בסיפור, הג'רפה הצעירה מיליגרם מתוודעת אל העולם תוך כדי התחככות עמו. היא חווה שונות המגבילה אותה מחד גיסא ומבליטה אותה מאידך גיסא, תכונות הבונות את היסוד הדרמטי בסיפור. יש בו גם קטעי מתח כמו העמידה לבד מול חיות הטרף. הסיפור אופטימי ובעל מסרים אוניברסליים של תקווה וניצחון החלש על החזק ושל אמונה בעצמי. האיורים הססגוניים של רוני טהר-לב מפרשים ומשלימים את המסר הזה. סיפור דינמי ומרגש הוא העופר המסכן (2003) מאת ע' בורלא, שבמרכזו עופר צעיר שזאב ניסה לטרוף אותו ומאז הוא נשאר צולע. הצליעה העיקה מאוד על העופר, הכאיבה לו ועוררה בו שאלות. הוא נתפס לרחמים עצמיים ולהרהורים נוגים, ואלה גרמו לו לברוח מביתו אל המרחבים הפתוחים ולצעוק בכל כוחו: "אינני רוצה לחיות! אני חלש!" (בורלא, 2003, עמ' 20). בדרכו הוא פוגש בעלי חיים שאף הם סובלים ממומים שונים, והם מציגים בפניו דרכי התמודדות עם בעיותיהם. גרון מציגה את הסיפור הזה כאמצעי להנחלת ערך קבלת השונה. כך מתחיל הסיפור תום החתול הכחול (1990) מאת יפה טלרק שבמרכזו חתול שצבעו שונה מזה של מרבית החתולים: יש חתולים צהובים, יש חתולים שחורים ולבנים ויש אפילו בפסים וכתמים. אך רוב החתולים צבעם אפור. אין חתולים כחולים, זה מה שאומרים. תום נולד כחול (טלרק, 1990, עמ' 1).

כולם סלדו מתום וניבאו לו עתיד מר. אולם המשך הסיפור מבהיר ששונות אינה מונעת מהפרט לזכות בפופולריות ובהערכה חברתית.

הקו המנחה בשלושת הסיפורים הוא היחס לאחר וטיפוח יכולת ההכלה של הילדים לשונים מהם. גרון מביאה במאמרה גם הצעות פדגוגיות לפעילות עם הספרים, כגון דיון, שאילת שאלות, הבעת רגשות ויצירה.

עדות נוספת להשתרשות הביבליותרפיה במערכת החינוך מתקבלת ב-2004, אז האגף לחינוך קדם-יסודי מוציא לאור את הספר שירים שמרגישים ילדים: טיפוח רגשי על פי שיטת ד"ר דבורה קובובי, מדריך למחנכות לגיל הרך (קליינרמן, 2004). מדריך זה כולל שירים ורעיונות לטיפוח רגשי. על השיר 'חיפושית' מאת פניה ברגשטיין, המתאר התבוננות של ילד בחיפושית, נכתב בספר כי "המשוררת יוצרת תובנה לחיי אדם"

בראון, ס.א. (2008). חיות המחמד כמושאים של העצמי. חיות וחברה, 37, 29-37.

ברגשטיין, פ. (1945). בוא אלי פרפר נחמד. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

גונן, ר. (1989). אגדות עם כמתוות עקרונות סמויים להתפתחותו של האדם (על-פי משנתו של גורדז'יץ). מעגלי קריאה, 19, 83-99.

גרון, ר. (1999). אחד ומיוחד: מוטיב השונה בספרות ילדים. הד הגן, 67 (ב), 94-103.

דורון, ש. (2000). הקשר בין ילדים לבין בעלי-חיים – מגוון היבטים. חיות וחברה, 11, 8-19.

האופטמן, ש. (1996). ספרות-ילדים הממוקדת בבעלי-חיים: שש קטגוריות למיון ספרותי ודיקטי. מעוף ומעשה במכללת אחוה, 3, 155-185.

הלל, ע. (1957). מעשה בעפר אילים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

הלל, ע. (1989). מעשה בעפר אילים ועוד ספורים. רמת-גן: כנרת זרחי, נ. (1977). מיליגרם. תל-אביב: ידיעות אחרונות.

טלרק, י. (1990). תום החתול הכחל. תל-אביב: נגה.

טסלר, א., טרקל, י., ומגד, ע. (2001). חיות, חברה ומה שביניהן: אחריות ומחויבות כלפי בעלי-חיים: תיאוריה ומעשה. תל-אביב: פרויקט "חיות וחברה", המחלקה לזואולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.

כהן, א. (1990). ביבליוגרפיה הלכה למעשה: סיפור הנפש. קריית ביאליק: אח. ניניו, ר. ואיזנברג, ו. (1999). מטפלים על ארבע. קריית ביאליק: אח.

סנדלרנד, מ. (2004). ביבליוגרפיה ככלי טיפולי בעבודה עם ילדים. ש. טהר, תרגום. קריית ביאליק: אח.

עמיר-פינקרפלד, א. (1992). גן חיות של עננים: שירים לילדים. תל-אביב: דביר.

פרנסקי, א. (2000). פיתוח האינטליגנציות התוך אישיות והבין אישיות (ה. גארדנר) באמצעות הוראה טיפולית בעזרת בעלי-חיים בביה"ס הניסויי למדע, טבע וסביבה של ביה"ס הריאלי העברי בחיפה, מרכז הכרמל. חיות וחברה, 12, 28-34.

פריש פלס, נ. (2008). טיפול בעזרת בעלי חיים לילדים הסובלים מהתקשרות לא בטוחה כתוצאה מהתעללות או הזנחה: גישת טיפול להפחתת הסיכון להעברה הבין-דורית של דפוס ההתעללות. חיות וחברה, 38, 13-30.

קובובי, ד. (1970). הוראה טיפולית: טיפוח בריאות-הנפש באמצעות תכני-הוראה. ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך והתרבות.

קובובי, ד. (1985). ספרותרפיה: הספור קומוניקציה תרפויטית בכתות טיפוליות. בתוך א. זיו (עורך), פסיכולוגיה וייעוץ בחינוך, (עמ' 179-159).

קובובי, ד. (2008). ספרותרפיה: הוראה טיפולית במבחן השנים. ירושלים: מאגנס.

קיוזאק, א. (2000). מפגשים טיפוליים עם חיות מחמד. (א. רבינוביץ', תרגום). קריית ביאליק: אח.

קליינרמן, ג. (2004). שירים שמרגשים ילדים: טיפוח ריגושי על פי שיטת ד"ר דבורה קובובי: מדריך למחנכות הגיל הרך. ירושלים: מעלות.

שליו, א. (1996). המרפא הפרוותי: חיות-מחמד כאמצעי תרפויטי: תיאוריה, מחקר ומעשה. תל-אביב: צ'ריקובר.

שילה, א. (1996). שיעורים בספרות לפי "שיטת קובובי" (ספרותרפיה) לבית-הספר היסודי. ירושלים: משרד החינוך והספורט.

Bodmer, N. M. (1995). Impact of pet ownership on the well-being of adolescents with few familial resources. In C. C. Wilson & D. C. Turner (Eds.), *Companion animals in human health*, (pp. 237-247). Thousand Oaks, CA: Sage

היצירות הספרותיות שנדונו במאמר והמחקר על אודותיהן מלמדים כי מטרת המאמרים והספרים שהתפרסמו בתחום הביבליוגרפיה הייתה להדגיש את הקשר בין עולם התוכן של הילד ובין בעלי החיים בסיפורים ובשירים, קשרים המהדהדים ומחלחלים בתוכו באמצעות הזדהות, האנשה והשלכה, שמסייעים לו להתגבר על רגשות תסכול, דחייה חברתית, דימוי עצמי נמוך, פחדים, פרידות וכדומה.

השימוש בסיפורים על בעלי חיים החל להתגבש רק כעשרים שנה לאחר שביבליוגרפיה כשיטת טיפול לילדים כבר נפוצה בארץ. באותה תקופה השתרשה, בארץ ובעולם, הגישה הטיפולית שלפיה בעלי חיים עשויים לשמש ככלי טיפולי. שלוש התפתחויות חלו בארץ בשנות התשעים שייכתן שהפנו את הזרקור לערך החברתי שיש לבעלי החיים: תנועת 'אנונימוס' לשמירה על זכויות בעלי חיים נוסדה באופן רשמי ב-1994, חוק צער בעלי חיים נחקק בשנה זו, וכתב העת הייחודי והחלוץ בתחומי חיות וחברה, ששם לו למטרה לקשר בין אנשים לבעלי חיים, החל להתפרסם ב-1996. התפתחויות אלה חיזקו ככל הנראה את המודעות לתפקידם של בעלי חיים בפיתוח הרגשי של הילד.

תודות

ברצוני להודות מקרב לב למיכל סייבי, ספרנית המכללה האקדמית הדתית לחינוך 'שאנן' בחיפה, ולאורית בן נון, מנהלת הספרייה, על עזרתן האדיבה במציאת טקסטים ספרותיים – ספרים ומאמרים שהייתי זקוקה להם לצורך כתיבת מאמר זה, ולד"ר שי רודין על שקרא והאיר.

ביבליוגרפיה

אונגר, ט. (1958). קריקטור הנחש הטוב. (ז. רגבום, רגב, תרגום). תל-אביב: עם עובד.

אונגר, ט. (1977). אמיל התמנון הטוב. (ב. אופק וא. אופק, תרגום). ירושלים: כתר.

אונגר, ט. (1977). אורלנדו הנשר האמיץ. (ב. אופק וא. אופק, תרגום). ירושלים: כתר.

אונגר, ט. (2006). קריקטור הנחש הטוב. (מ. דק, תרגום). רמת השרון: צלטנר ספרים של ילדים.

בורלא, ע. (2003). העופר המסכן. בתוך: ע. רביב ומ. ברוך (עורכים), סיפור, סיפורי. אור יהודה: כנרת, עמ' 20-22.

בטליהים, ב. (1987). קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחותו הנפשית של הילד. תל-אביב: רשפים.

בירן, נ., וגולדשטיין-טולידאנו, ר. (2013). הארנב ממושי, הכלב בייגלה וטיפול הנעזר בעלי-חיים. צעדים – להתחיל בצעד אחד קטן. גדלה מתוך: http://www.zedim.org.il/showArticle.asp?a_id=5

בראון, א. (1986). גורילה. (י. עגן, תרגום). תל-אביב: אדם.

- Paul, E. S., & Serpell, J. A. (1992). Why children keep pets: The influence of child and family characteristics. *Anthrozoos*, 5(4), 231-244.
- Poresky, R. H., & Hendrix, C. (1990). Differential effects of pet presence and pet-bonding on young children. *Psychological reports*, 67(1), 51-54.
- Reik, T. (1949). *Listening with the third ear*. New York: Farrar, Strauss & Co.
- Simon, L. J. (1984). The pet trap: Negative effects of pet ownership on families and individuals. In R. K. Anderson, B. L. Hart, & L. A. Hart (Eds.), *The pet connection: Its influence on our health and quality of life* (pp. 226-240). Minneapolis, MN: University of Minnesota.
- Bossard, J. H. (1944). The mental hygiene of owning a dog. *Mental Hygiene*, 28, 408-413.
- Bryant, B. K. (1985). Rationale for the neighborhood walk: Source of support in middle childhood. *Monographs of the society for research in child development*, 50(3), pp. 14-20.
- Levinson, B. M. (1969). *Pet-oriented child psychotherapy*. Springfield: Charles Thomas.
- Levinson, B. M. (1972). *Pets and human development*. Springfield: Charles Thomas.
- Levinson, B. M. (1980). The child and his pet: A world of nonverbal communication. In S. A. Corson, & E. O. Corson (Eds.), *Ethology and nonverbal communication in mental health*, (pp. 63-83). Oxford: Peragmon Press.